

NİYAZİ BERKES'İN TÜRK MODERNLEŞMESİNE BAKIŞINDA NAMIK KEMAL'E YÖNELİK ELEŞTİRİSİ

Mehmet Devrim TOPSES*

Özet

Bu makale, Osmanlı Devletinde 18 ve 20. yüzyıllar arasındaki modernleşme hareketinin İmparatorluğu çöküntüden kurtaramayışının sosyolojik nedenlerini saptamaya dönük bir çalışmanın sonucudur. Çalışma kapsamında, birinci olarak 20. yüzyılda Türk modernleşmesine yönelik tarihsel ve kuramsal incelemeler yapmış olan Niyazi Berkes'in modernleşme yaklaşımı çözümlenmiş ve ikinci olarak bu çözümleme kapsamında Berkes'in Türk modernleşmesinin 19. yüzyıldaki öncü isimlerinden Namık Kemal'e yönelik eleştirilerine yer verilmiştir. Sonuç olarak Berkes'in Namık Kemal'i Osmanlı devletindeki "yanlış Batılılaşma" siyasetinin karakteristik bir temsilcisi olarak eleştirdiği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Türk modernleşmesi, Batılılaşma, Gelenekçilik

NİYAZİ BERKES' CRITICISM OF NAMIK KEMAL WITHIN THE CONTEXT OF HIS VIEW CONCERNING TURKISH MODERNIZATION

Abstract

This study investigates the sociological causes of modernization movements that remain inconclusive, emerged in the Ottoman State between the 18th and 20th centuries. The scope of the study first analyzes Niyazi Berkes' modernization approach; followed by Berkes' criticisms on the 19th century scholar Namık Kemal and his views on Turkish modernization. Herewith, Namık Kemal was criticized by Berkes as a representative of "wrong Westernization" politics.

Keywords: Turkish modernization, Westernization, Traditionalism.

---

* Yrd. Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü. İletişim: devrimtopses@comu.edu.tr

GİRİŞ

Bu inceleme, Niyazi Berkes'in modernleşme yaklaşımı ve Namık Kemal eleştirisi başlıkları altındaki iki temel bölümden oluşmaktadır. Birinci başlık altında Berkes'in modernleşme değişkeniyle ilgili bilimsel çözümlemesi, ikinci başlık altında ise söz konusu çözümleme kapsamında Namık Kemal'e yönelttiği eleştiriler incelenmiştir. Makalemiz, literatür taramasına dayalı kuramsal bir araştırmadır. Çalışma kapsamında Berkes'in "modernleşme" kavramı ve 18-20. yüzyıllar arasındaki Türk modernleşmesine yönelik sosyolojik saptamalarının tümü incelenmiş, tarih ve sosyoloji alanında konuya ilişkin daha önce yapılan kuramsal araştırmalardan yararlanılmıştır.

1. Niyazi Berkes'in Modernleşme Çözümlemesi

Niyazi Berkes'in toplumsal değişme ve modernleşme anlayışındaki ayır-dedici değişken, modernleşmeyi din ve gelenek boyutundan bağımsız ve onun üzerinde bir süreç olarak görmesidir. Berkes'e göre modernleşme, din ve geleneğin izin verdiği sınırlar içinde gerçekleşen kısmi bir yenileşme adımı değil; bütün toplumsal kurumlarla birlikte toplumsal değişmeye en çok direnç gösteren din ve geleneği de içine alan kapsamlı bir toplumsal yenileşme hareketidir. Bir toplumda modernleşme adına yapılan yenileşme hamlelerinin yönünü belirleyecek olan temel etken, toplumun nesnel gereksinimleri ve insan aklıdır. Başka deyişle kalıplaşmış toplumsal gelenekler, kutsal kitaplar ya da kurumsallaşmış siyaset ilişkileri modernleşme sürecine yön verecek bir dokunulmazlığa sahip olmadıkları gibi, toplumun nesnel gereksinimleri ve insan aklı doğrultusunda değişebilirler (Topses, 2011, ss.44-47).

Berkes'in modernleşme sürecinde toplumun nesnel gereksinimleri ve insan aklını din ve gelenek kurumlarının önünde tutması, din karşıtlığı ya da toplumdaki egemen dinin başka bir dinle değiştirilmesi anlamına gelmez. Berkes'e göre modernleşme, eğitimin, ailenin, ekonomik yaşamın, hukukun, görgü kurallarının ve kıyafet biçimlerinin dinsel ve geleneksel kurallara göre değil, zamanın ve yaşamın gereklerine göre düzenlenmesidir (Berkes, 1997a, s. 91). Din ve gelenek kurallarının toplumsal ilişkileri denetleyen boyutlardan uzaklaştırılarak, bireysel vicdan boyutuna teslim edilmesidir. Berkes'e

göre modern toplumda dinsel inançlar, bireylerin kendilerini ilgilendiren özel sorunlar durumuna gelmişken; toplumsal ilişkiler nesnel gerçeklik doğrultusunda ve akılcı olarak düzenlenmelidir (Berkes, 1973, s.20).

Modernleşme sürecinde din ve geleneğin kural koyucu, dokunulmaz ve yön verici ayrıcalığına karşı çıkan Berkes, modernleşme ve gelenek arasında uzlaşma arayan yaklaşımları da eleştirmiştir. Berkes'e göre modernleşme ikilik kabul etmez. Birbirinden oldukça farklı insan ve toplum anlayışları bulunan geleneksel ve modern kurumlar gerçekte büyük bir iç-çatışma potansiyeli taşımaktadırlar. Herhangi bir toplum ya moderndir, ya da gelenekseldir. Geleneği ve modern kurumsal yapılanmayı yan yana tutup uzlaştırmaya çalışmak, toplumun uygarlaşma sürecini durduracak, o toplumu olduğundan da geriye götürecektir (Topses, 2011, s.46). Bu anlamda Berkes'in, kültürü ve uygarlığı birbirinden ayıran sosyolojik yaklaşımların tersine, uygarlığı bir bütün olarak değerlendirdiği söylenebilir.

Son olarak Berkes'e göre toplumsal yapının modernleşme doğrultusunda değişmesi, öncelikle alt yapısal değişmelerin bir ürünüdür. Alt yapısal değişmelerden bağımsız olarak bir modernleşme süreci yaşanması olanaksız olduğu gibi, alt yapısal değişimler üst yapı kurumlarındaki değişimleri kendiliğinden yaratmaktadır. Örnek olarak 18. ve 19. yüzyıllarda Batı Avrupa'da laiklik, ulus devlet, halk egemenliği gibi ilkelerin yaşam alanı bulması ve toplumsal yapıda kök salması, Avrupa'da 15. yüzyıldan başlayarak gelişen burjuvazinin güçlenmesi ve 18. yüzyıllardan başlayarak iktidarı ele geçirmesinin bir sonucudur. Ticaretin gelişmesi, sanayi dallarının ortaya çıkması ve kentleşme olguları, Batı Avrupa'nın durgun toplumsal yapısını sarsmış ve söz konusu yeni düşünce akımlarının ortaya çıkmasına ve iktidara gelmesine nesnel bir ortam hazırlamıştır (Berkes,2002, s.50). Bu nedenle modernleşme sürecini çeşitli toplumsal kurumların ayrılmaz birlikteliği biçiminde ele almak gerekmektedir.

1.1. Asya ve Afrika Kıtasında Modernleşme Hareketleri ve Genel Başarısızlık

Berkes, modernleşme konusunda ileri sürdüğü temel savlarını Asya ve Afrika kıtalarında yaptığı doğrudan gözlemlerle desteklemektedir. Buna göre 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra bağımsızlıklarını kazanan Tu-

nus, Cezayir, Mısır, Pakistan, Suriye, Hindistan, Endonezya ve Lübnan'ın devrimci hükümetleri modernleşmeyi birinci toplumsal amaç olarak belirlemişlerdir. Bununla birlikte söz konusu ülkeler eyleme geçerken, içerik açısından birbirinden farklı sayılamayacak iki temel yolu izlemişlerdir. Birinci olarak kutsal kitapları ve gelenekleri modernleşme rehberi olarak önlerine koymuşlardır. Kuran-ı Kerim'den anayasa yapmaya çalışmak, İslam kaynaklarından sosyalizm çıkartmak ya da İslamiyet'in selefi yorumunda olduğu gibi Batı'yla bütün uygarlık alışverişini keserek, gerçek uygarlığın zaten İslam kültüründe bulunduğunu ileri sürmek bu türden yaklaşımlara örnek olarak gösterilebilir.

Oysa Berkes'e göre İslamiyet'in ve semavi dinlerin devlet ve hukuk sistemi oluşturacak öğretileri yoktur (Berkes, 1997a, ss.81-90). Tek tanrılı dinlerin kutsal kitaplarında toplumsal-siyasal bir sistem önerisi ya da bu sisteme yönelik ilkeler görülmez. Bu dinler toplumsal ve siyasal değil, bireysel ahlak normları içeren inanç sistemleridir. Tek tanrılı dinlerin ortaya çıktığı dönemlerden günümüze uzanan tarihsel süreç içinde Müslümanlık ve Hıristiyanlık, dünyevi siyasal ve toplumsal yapıları biçimlendirmemiş, böyle bir istekleri de olmamış, fakat dünyevi siyasal otoriteleri meşrulaştıran işlevler görmüşlerdir. Söz konusu dinler, ameli yorumlarını siyasal otoritelerin toplumsal amaçlarındaki farklılaşmalara bağlı olarak değiştirmişlerdir (Berkes, 1975, s.216). Bu anlamıyla kutsal kitaplar ve gelenek, modernleşme rehberi olamayacağı gibi toplumsal bir örgütlenme tarzı olan sosyalizmle de uyumaz (Kayalı, 2008, s:748).

İkinci olarak ise bu ülkeler sürüp giden geleneklerden kopamamışlar, gelenek ile moderniyi uzlaştırmaya çalışmışlardır (Berkes, 1975, s.248). Sözgelimi üniversite ile medreseyi birleştirmişlerdir. Üniversitelerin öğretim elemanları müderrislerden ve din bilginlerinden oluşmaktadır. Başka bir örnek, dinsel ve kişisel otoritelerin yerinde bir değişiklik yapmadan, modern okullar ya da Batı uygarlığını yayan eğitim kurumları açmak istemişlerdir. Bu ülkelerde dinsel okullar ve modern okullar yan yana eğitim verdikleri için ortak bir eğitim amacı ya da eğitim felsefesi yoktur. Modernizmi toplumsal bir amaç olarak belirlemelerine karşın, bu ülkelerde Arap ulusçuluğu biçiminde ifade edilen ümmet ideolojisinden ayrılmak, siyasal birlik oluşturmak ve uluslaşmak türünden siyasal amaçlar kesinlikle destek görmemiştir. Sanayileşmek ve ulusal ekonominin güçlü Batı ekonomisinin yıkıcı etkilerinden

korunması gibi önlemler, söz konusu ülkelerdeki modernleşme adımları içinde yer almamıştır (Berkes, 1975).

Asya ve Afrika kıtasındaki ülkelerde modernleşme olgusunun bütün toplumsal kurumları içine alan bir bütünsellikten uzak ve gelenekle uzlaştırılmaya çalışılarak ele alınması, Batılı anlamda bir modernleşme olgusunun yaşama geçirilmesini engellemiştir. Söz konusu Arap ve Asya ülkelerindeki modernleşme amaçları insan yaşamının değer kazanması ve toplumsal gönencin artmasıyla değil, geçmişten bile büyük toplumsal çöküntülerin yaşanmasıyla sonuçlanmıştır. Berkes'in 1950 ve 1960'lı yıllarda yaptığı gözlemlere göre Tunus, Cezayir, Mısır, Pakistan, Suriye, Hindistan, Endonezya ve Lübnan'da merkezi bir devlet otoritesi gelişmemiştir. Ulusal birlik ya da ulusal kimlik duygusu gelişmediği için halk çeşitli din ve mezheplere bölünmüştür. Din ve mezhep çatışmaları toplumun gündeminden hiçbir zaman düşmemektedir. Üretim teknolojileri ve ulusal sanayi alanlarındaki gelişmeler son derece zayıf kaldığı için, bu ülkeler Batı emperyalizminin baskısı altında gittikçe daha çok yoksullaşmışlardır. Temel sosyal hizmetler arasında sayılabilecek eğitim, sağlık, ulaşım ve yaşam güvenliği türünden hizmetlerin aksaması ya da bütünüyle durması halk arasında son derece olağan, dahası İslamiyet'in bir gereği gibi görülmeye başlanmıştır. Kısacası Berkes, bağımsızlıklarını kazandıktan sonra Batılılaşmayı toplumsal bir amaç olarak seçen ülkelerin modernleşme çabalarının kesin bir başarısızlıkla sonuçlanmış olduğu saptamasını yapar (Berkes, 1975).

1.2. Japon Modernleşmesinin Sosyolojik Temelleri

Arap ülkelerindeki başarısızlıkların tersine, Japon modernleşmesi çok yönlü etmenlerin bir sonucudur. Berkes, Japon modernleşmesinin başarıya ulaşmasında bazı ara sebeplerin dışında iki temel belirleyiciliğe vurgu yapmaktadır. Öncelikli olarak Japonya, bir doğu ülkesi olmasına karşın, 17. yüzyıldan başlayarak yabancı sermaye yatırımlarından ve Batı'dan gelen sömürgeci girişimlerinden kendisini titizlikle korumuştur. 19. yüzyıldan sonra ise Japonya'nın kendi ülkesinde sanayileşme ve kapitalizmi geliştirme yolunda açık bir çabası olmuştur. Gümrük duvarlarının sıkı tutulması ve korumacı ekonominin yanında Japon devleti, kendi eliyle kapitalist gelişmeyi desteklemiştir (Berkes, 2001, s.224). İkinci olarak Berkes'e göre

Japonların geleneksel dini olan Şintoizmin, Japon modernleşmesi içinde etkin bir yeri bulunmaktadır. Zira Şintoizm ulusal benliği destekleyen bir din olmakla birlikte, bu dinin Hıristiyanlık ve Müslümanlık gibi bireyin toplumsal davranışlarını denetleyen ameli kuralları yoktur (Berkes, 2001, s.228). Bu koşullar, Japonya'nın Batı uygarlığını geleneksel-dünyevi türünden ayrımlar yapmadan ve akılcı gereksinimlerini ön planda tutarak bir bütün olarak alabilmesinde ve 20. yüzyılın başında gelişmiş bir kapitalist devlet olarak ortaya çıkmasında son derece önemlidir.

Berkes'e göre bir önceki paragrafta sözü edilen bazı Asya ve Afrika ülkelerinin modernleşme sürecinde yaşadıkları deneyimler ve karşılaştıkları başarısızlıklar, 18. ve 20. yüzyıllar arasında Türkiye'de yaşanmıştı. Batılılaşma çabaları içinde Tanzimat dönemi Türk aydınlarının içine girdikleri iki temel çıkmaz yol bulunmaktadır. Birinci olarak Batılı yaşam tarzının, anayasacılığın ve özgürlüğün zaten şeriatla bulunduğunu ileri sürmüşler ve konuyu "şeriatın daha etkin uygulanması" biçiminde ele almışlardır. İkinci çıkmaz yol ise, modernleşme sürecini ekonomik ve toplumsal yapıdan gelen belirleyici temelleriyle birlikte değil, yalnızca günlük yaşama yansıyan manzaralarıyla görebilmişlerdir. Siyaset, ekonomi, hukuk, eğitim gibi bütün toplumsal kurumları içine alan bir toplumsal devrim düşüncesi, 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar olan dönemde ilerici Türk aydınlarının zihinlerinde kesinlikle oluşmamıştır.

2. Niyazi Berkes'in Namık Kemal Eleştirisi

Namık Kemal, Osmanlı devletinin 19. yüzyıldaki modernleşme çabalarının temel kuramcıları arasında gösterilebilir. 1789 Fransız Devriminden sonra Avrupa'da ortaya çıkan "anayasacılık", "halkın yönetime katılması", "eşitlik", "özgürlük", "kardeşlik" türünden yeni siyasal yapılanmaları yakından inceleyen ve Osmanlı devletinin söz konusu ilkeler temelinde modernleşme adımları atmasını zorunlu gören Namık Kemal, benzer şekilde 19. yüzyılda Avrupa'da güçlenen "kutsal vatan" düşüncelerini Osmanlı devletine taşıyan teorisyenler arasında görülmektedir. Bununla birlikte Niyazi Berkes'e göre Namık Kemal, "iyi niyetli" olmakla birlikte Batı modernleşmesinin alt yapısal temellerini göremediği için Osmanlı devletinin modernleşmesine değil, fakat 30 yıl sürecek Abdülhamit diktatörlüğünün siyasal temellerinin oluşmasına hizmet etmiş bir Tanzimat dönemi aydınıdır.

2.1. Namık Kemal’de “Modern Batı” Kavramı

Berkes’e göre Namık Kemal ve Yeni Osmanlıların yüzeysel olarak gördükleri Batı uygarlığı, gerçekte yüzyıllar süren ekonomik ve teknolojik gelişmenin bir sonucudur. Ekonomide 15 ve 18. yüzyıllar arasında egemen olan merkantilizm anlayışı, üretim teknolojilerinin durmaksızın geliştirilmesi, sanayi ve ticarete dayanan burjuva sınıfının toprağa dayalı aristokrasiden iktidarı ele geçirmesi olgusu; anayasacılığı, uluslaşma sürecini, doğal haklar ve ilerleme düşüncelerini tarih sahnesine çıkartmıştır. Batı uygarlığının alt yapısal dayanaklarını göz önünde bulundurmayan Namık Kemal ise anayasacılık ve doğal haklar kuramlarını sarsılmaz bir dirençle savunmasına karşın, Osmanlı toplumun ekonomik ve toplumsal yapısının yeniden düzenlenmesine ilişkin kapsamlı bir öneri geliştirememiştir. Dönemin aydınları, gerçekte 20. yüzyılın başına kadar Osmanlı devletinin kurtuluşunu bir düzen değişikliğinde değil, “nizamın korunmasında” ya da bozulan eski düzenin yeniden kurulmasında aramışlardır (Berkes, 1997b, s.12).

2.2. Namık Kemal’in Modernleşme Anlayışında İkicilik

Öte yandan Berkes’e göre Namık Kemal’in modernleşme anlayışı ikicilikten sıyrılmış değildir. Namık Kemal uygarlığı bir bütün olarak almak yerine, padişahlık, saltanat, şeriat ya da hilafet gibi geleneksel kurumların olduğu gibi kalmasını, Batı uygarlığından alınacak toplumsal yaşamının ise söz konusu geleneksel kurumlar üzerine temellendirilmesini savunmaktadır (Berkes, 1997a, s.96). Kemal’e göre Batı’da ortaya çıkan özgürlük, anayasacılık ve ilerleme ilkeleri, İslam geleneği ile uyumludur. İki kaynak arasında bir çelişki bulmak olanaklı değildir. Şeriat, her yerde toplumsal yaşama ilişkin kesin kurallar getirdiği için modernleşme adımlarının şeriat üzerine yerleştirilmesi tartışılmaz bir zorunluluktur. Sözgelimi Rousseau ve Locke gibi Aydınlanma düşünürlerince gündeme getirilen insanlığa ilişkin doğal haklar kuramı, zaten şeriat aracılığı ile ilahi kaynaktan duyurulmuştur. Ni-yazi Berkes’e göre Namık Kemal, bu görüşleriyle Batı’da dinsel ve kişisel otoritelere karşı savaştan Aydınlanma devrimcilerinden oldukça farklı bir yol tutarak, Osmanlı devletinde padişahlığın ve hilafetin olduğundan da güçlenmesine kuramsal bir zemin hazırlamıştır.

Berkes'e göre Namık Kemal ve Yeni Osmanlılar'ın bu yöndeki bakış açılarıyla hazırlanarak yürürlüğe konulan Kanun-u Esasi, Türkiye'nin Batılı anlamda modernleşmesine değil, tam tersine Abdülhamit'in hilafet ve saltanat makamlarını kullanarak 30 yıl boyunca diktatörlük sürmesine yol vermiştir. Zira Montesqueu ve Locke'un geliştirdiği güçler ayrılığı ilkesi, Kanun-u Esasi'de görülmez. Güçler ayrılığı ilkesinin özü, yasamanın halkın çıkarlarına karşıt bir yapıya bürünmesini engellemektir. Bu nedenle bütün yetkilerin yalnızca belli bir iktidar erkine verilmesine karşı çıkılmakta ve iktidar çeşitli organlar arasında bölüştürülmektedir. Kanun-u Esasi'nin özelliği ise Namık Kemal'in de tam olarak önermiş olduğu gibi egemenlik kaynağı olarak halkın değil, Tanrı'nın ve onun yeryüzündeki vekili olarak görülen padişahın gösterilmiş olmasıdır. Abdülhamit, 1876 Anayasası ile kendisine verilen ilgili yetkileri kullanarak Meclis-i Mebusan'ı kapatmış ve kişisel yönetimini kurmuştur.

2.3. Namık Kemal ve Batı Emperyalizmi

Öte yandan Namık Kemal ve Yeni Osmanlılar, Tanzimat döneminde Türkiye'nin Batı emperyalizminin baskı ve denetimi altına girmiş olduğu saptamasını yapmışlardır (Kartal, 1983, ss.304-311). Berkes'e göre Namık Kemal, tarih kaynaklarında "İmparatorluğun Batı'nın kuklası durumuna gelmesine ilk olarak karşı çıkan aydın" olarak tanıtılmaktadır (Berkes,2002, ss.50-51). Bununla birlikte Berkes'e göre bir ülkenin emperyalizmin denetimi altına girmesi, öncelikle o ülkenin kendi ekonomik, siyasal ve toplumsal yapısını çağın gereklerine göre düzenleyememiş olmasının bir sonucudur (Berkes, 1993, s.151). Emperyalizmi bir ülkenin üzerine çeken olgu, o ülkenin ekonomik, siyasal ve toplumsal yönlerden geri kalmış olmasıdır. Namık Kemal ise Batı emperyalizmine karşı çıkarken Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal yapısını siyasal ve ekonomik kurumlarıyla çağın gereklerine göre yeniden düzenlemeyi değil, yalnızca geleneklere ve şeriata daha çok sarılmayı önerebilmiştir (Berkes, 2002, s.150).

3. Sonuç

Sonuç olarak Niyazi Berkes'e göre Osmanlı devletini yıkıma götüren neden Batılılaşma değil, "yanlış Batılılaşma"dır. Osmanlı Devleti'nin tarihinde 18.

ve 20. yüzyıllar arasındaki dönem, Batı uygarlığına girmenin İmparatorluğu yaşatmanın bir yolu olarak görüldüğü tarihsel süreci içine alır. Tanzimat dönemiyle birlikte Batılılaşmak bir devlet politikası olarak benimsenmiştir. Batılılaşmayı savunan aydınlar, Kanun-u Esasi gibi siyasal zaferler kazanmış olsalar bile, İmparatorluğu yaşatmayı başaramamışlardır. Batı uygarlığına girmeyi amaçlayan Osmanlı devleti, en sonunda 20. yüzyılın başındaki 1. Dünya Savaşı ile Batı tarafından yutulmuştur. Berkes'in modernleşme çözümlenmesi ve bu çözümlenme kapsamında Namık Kemal'e yönelttiği eleştiriler, Türk modernleşme hareketinin 18 ve 20. yüzyıllar arasındaki dönemine ilişkin başarısızlığının sosyolojik nedenlerinin ortaya konulması açısından bilimsel bir katkı sayılabilir.

KAYNAKÇA

- BERKES, Niyazi; **Teokrasi ve Laiklik**, İstanbul, Adam Yayınları, 1997a.
- BERKES, Niyazi; **İki Yüz Yıldır Neden Bocalıyoruz 1**, İstanbul, Cumhuriyet Yayınları, 1997b.
- BERKES, Niyazi; **Baticılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2002.
- BERKES, Niyazi; **İslamlık, Ulusçuluk, Sosyalizm**, İstanbul, Bilgi Yayınevi, 1975.
- BERKES, Niyazi; **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, İstanbul, Bilgi Yayınevi, 1973.
- BERKES, Niyazi; **Asya Mektupları**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2001.
- BERKES, Niyazi; **Atatürk ve Devrimler**, İstanbul, Adam Yayınları, 1993.
- KARAL, Enver Ziya; **Osmanlı Tarihi 7. Cilt, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1983.
- KAYALI, Kurtuluş; "Niyazi Berkes", **Türkiye'de Sosyoloji**, (Editör: Çağatay ÖZDEMİR), Ankara, Phoenix Yayınları, 2008.
- TOPSES, Mehmet Devrim; **Niyazi Berkes'in Sosyoloji Anlayışı**, Ankara, Anı Yayıncılık, 2011.

